

3. Мельник Л.Ю., Душин Б.В., Карпенко А.М., Мельник Л.Л. Власність у ринковій системі господарства. — Дніпропетровськ: Січ., 1999.

4. Соціологія: словник термінів і понять / за заг. ред. Біленького Є.А., Козловця М.Л. — К.: Кондор, 2006.

5. Якубенко В.Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці: Монографія. — К.: КНЕУ, 2004.

Статтю подано до редакції 30.07.11 р.

УДК 330.33

О.В. Ткаченко, канд. екон. наук., доц.,
Г.Ю. Кириллова, канд. екон. наук., доц.,
кафедра політичної економії
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

ПРОБЛЕМА ЕКОНОМІЧНИХ ЦИКЛІВ ТА КРИЗ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

АНОТАЦІЯ. Досліджено теоретичні проблеми сучасних економічних циклів та криз на основі наукових розробок і підходів у рамках предмета сучасної політичної економії.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: економічний цикл, фази циклу, великі цикли («довгі хвилі»), економічна криза, фінансова криза, системна криза, глобальна криза, цивілізаційна криза.

АННОТАЦИЯ. Исследованы теоретические проблемы современных экономических циклов и кризисов на основе существующих научных разработок и подходов в рамках предмета современной политической экономии.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: экономический цикл, фазы цикла, большие циклы («длинные волны»), экономический кризис, финансовый кризис, системный кризис, глобальный кризис, цивилизационный кризис.

SUMMARY. The article is devoted to the investigation of theoretical problems of modern economic cycles and crises on the basis of the existing scientific developments and thoughts that include the subject of modern political economy.

KEY WORDS: economic cycle, cyclical phases, big cycles, «long waves», economic crisis, financial crisis, system crisis, global crisis, civilizational crisis.

Постановка проблеми. З того часу як у рамках ринкової економічної системи відбувся перехід до індустріального виробництва, економічний розвиток набув циклічного характеру. Еконо-

мічні цикли початкового періоду і сучасні суттєво різняться між собою. Відмінності полягають у ступені порушення економічної рівноваги, поділі циклів на різні фази, тривалості фаз, участі держави у регулюванні циклів. Проблема виявлення періодичності коливань в економіці та причин, що її обумовлюють, не залишила байдужим жодного з провідних учених-економістів ХІХ—ХХ ст. Нинішнє століття активізувало науковий інтерес до проблематики економічних циклів та криз. Саме внаслідок глобалізації світового господарства кризові потрясіння не минули жодної країни, жодного континенту. Між ученими й досі відбуваються дискусії щодо сутності цих явищ в економіці, чинників, що змушують економічну систему циклічно коливатись, причин виникнення криз і заходів з подолання їхніх наслідків. Особливої гостроти набуває питання адекватності політичної економії та економічної політики сучасним викликам.

Аналіз досліджень і публікацій. Циклічність економічного розвитку, постійні коливання економічної активності визнаються прихильниками всіх наукових економічних шкіл і напрямів. Однак у працях, об'єднаних визнанням об'єктивності й реальності циклічного розвитку, його важливості з точки зору впливу на характер економічних процесів є чимало різних трактувань причин циклічних коливань, різноманітні пояснення й прогнози. Попри відмінності в методологічних підходах представників різних напрямів та шкіл серед них слід назвати таких видатних учених, як: Дж.М. Кейнс, М. Кондратьєв, С. Кузнець, Р. Лукас, К. Маркс, М. Туган-Барановський, М. Фрідмен, Е. Хансен, Й. Шумпетер, наукові надбання яких значною мірою визначили основні теоретичні засади сучасних досліджень різних аспектів вищезазваної проблеми і головний зміст загальноприйнятої нині теорії циклу в межах так званого мейнстріму економічної науки. Серед російських та українських науковців дану проблематику досліджують А. Анікін, В. Іноземцев, А. Гальчинський, В. Геєць, В. Пантін, Ю. Пахомов, О. Пороховський, А. Чухно.

Постановка завдання: дослідження теоретичних проблем щодо визначення причинно-наслідкових зв'язків, сутнісних рис і особливостей циклічності та криз в умовах сучасного економічного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний стан економічного розвитку світового господарства в цілому і національних економік зокрема характеризується динамізмом глобалізаційних та інтеграційних процесів, становленням зрілого постіндустріального суспільства на його інформаційній стадії у

розвинутих країнах, формуванням нової (мережевої) економіки. Неоднозначність та суперечливість економічних процесів, що відбуваються у сучасному суспільстві, позначаються на тенденціях розгортання та протікання циклічних кризових явищ. Підтвердженням тому є сучасна економічна криза, що бере свій початок з 2008 року, має дуже істотні особливості порівняно з відомими досі, є багаторівневою і всеохоплюючою.

У численних дослідженнях природи сучасної світової кризи можна спостерігати два основні підходи. Перший підхід базується на її трактуванні в площині зафіксованих історією закономірностей, властивих економіці капіталізму. Автори, як правило, називають сучасну кризу циклічною, оцінюючи її як один із природних проявів ринкової економіки. Дослідження здійснюються щодо глибини та тривалості фаз циклу, їх поєднання та синхронізації.

У зв'язку з цим слід зазначити, що сучасна загальна аналітична уява щодо економічних циклів та криз, як відомо, має своїм підґрунтям дослідження класиків економічної думки. Так, значний внесок у розвиток теорії циклів зробили К. Маркс та Ф. Енгельс, дослідивши їх причини, фази, наслідки тощо. У центрі уваги К. Маркса був десятирічний цикл, характерний для тогочасної промисловості та властиві йому періодичні фази, головною з яких була криза. К. Марксом було запроваджено чотирифазну структуру циклу, визнано його матеріальною основою періодичне оновлення основного капіталу. Саме період оновлення цього капіталу визначає періодичність циклу [8, с. 22, 647, 651, 681; 9, с. 191, 208]. З точки зору характеру порушення пропорцій суспільного відтворення йдеться про економічні кризи перевиробництва, що, на думку К. Маркса, завжди являють собою лише тимчасове насильницьке розв'язання існуючих суперечностей капіталізму, яке на мить відновлює порушену рівновагу [10, с. 273].

М. Туган-Барановський, на думку деяких дослідників історії економічної думки, став першовідкривачем сучасної інвестиційної теорії циклів [4, с. 334]. За словами Е.Хансена, він поклав початок новій трактовці проблеми економічних циклів [6, с. 81]. Великого значення у проблемі відтворення Туган-Барановський надавав попиту на засоби виробництва, а, отже, визнавав провідну роль інвестицій у розвитку циклічності. У теорії Туган-Барановського можна помітити витоки тієї логіки міркувань щодо головної причини порушення макроекономічної рівноваги, яка сьогодні пов'язується з ім'ям Дж.М. Кейнса.

За своїм характером теорія циклу Е.Хансена також є інвестиційною теорією, оскільки саме нерівномірність різного роду капі-

таловкладень викликає, на думку вченого, циклічні коливання. Один з найважливіших висновків Е. Хансена: «Сучасний аналіз виявляє, що доки економіка залишається динамічною, доки вимоги зростання і прогресу викликають великі витрати на інвестиції, доти будуть діяти потужні сили, які породжують циклічні коливання. Тому не можна розглядати цикл як патологічний стан. Він властивий природі сучасної динамічної економіки» [6, с. 306].

Й. Шумпетер, як і Е. Хансен, великого значення у визначенні природи циклічних коливань надавав науково-технічному прогресу, розглядаючи економічний цикл як результат використання у виробництві науково-технічних винаходів та нововведень. Він вважав, що економічна система, в якій здійснюються процеси нововведень, неминуче виявляє хвилеподібні рухи. Слід також відзначити ідею Шумпетера про циклічну схему, тобто коливальні процеси в економіці, що здійснюються як би на трьох рівнях, яка стала вже традиційною і найбільш поширеною у сучасній економічній літературі. Відповідно — це короткі (малі), середні та довгі (великі) цикли, які ще називають хвилями.

Найгрунтовніше тлумачення довгострокових циклічних коливань дав М. Кондратьєв, внаслідок чого його теорія всесвітньо відома сьогодні як «великі хвилі Кондратьєва». «Великі цикли, — писав учений, — можна розглядати як порушення і відновлення економічної рівноваги довгого періоду. Основна причина полягає в механізмі нагромадження, акумуляції та розсіювання капіталу, достатнього для створення нових продуктивних сил» [7, с. 225]. Існування довгих хвиль пов'язане зі зміною базових технологій, джерел енергії тощо. Це призвело, на думку академіка А. Чухно, до розкриття і обґрунтування таких понять, як технологічні уклади і технологічні способи виробництва, у результаті чого образна назва «довгі хвилі» отримала міцну науково-технологічну основу. «Насамперед, довгі хвилі є нічим іншим, як процесом становлення і розвитку технологічних укладів», — пише він [15, с. 4].

Дослідження сучасних кризових явищ у взаємозв'язку з великими циклами вважає доцільним А. Олешко, оскільки 70—80-ті роки ХХ ст. започаткували п'ятий, а 2000 рік — шостий Кондратьєвський цикл, у межах яких відбулись радикальні зміни у суспільно-економічному житті та утвердження постіндустріальної парадигми [11, с. 32]. Відповідно до моделі циклічної динаміки В. Пантіна 2005—2017 роки визначаються як фаза великих потрясінь і відповідають низхідній хвилі Кондратьєвського циклу.

Другий підхід передбачає наявність серйозних відмінностей і особливостей сучасної кризи у порівнянні з попередніми, її обу-

мовленість парадигмальними змінами суспільно-економічного розвитку. Цей підхід менш «монолітний», досить диверсифікований в сфері, що виходять за межі економічної системи. І саме окремі представники даного підходу наголошують на моральному старінні так званого економічного мейнстріму ХІХ—ХХ ст., вичерпанні його потенціалу. Сама ж криза визначається як трансформаційна, стадійна, структурна, системна, перша глобальна, перша криза постіндустріальної економіки, цивілізаційна.

З самого початку нинішню кризу почали називати фінансовою, що дійсно мало під собою серйозне обґрунтування. Вона розпочалася у 2007 році у США як іпотечна, охопила банківську систему і до кінця 2008 року перетворилася у світову фінансову кризу, яка не тільки загострила економічні проблеми всіх постіндустріальних країн, але й створила проблеми для економік, що динамічно розвиваються. Рушійною силою загальної кризи стало штучне завищення функцій фінансового сектору і відрив його розвитку від реальної економіки, економіки з виробництва і реалізації благ і послуг. Вже на початку ХХІ ст. на кожний долар, що вимірював вартість реального сектору світової економіки, у фінансовій сфері циркулювало в середньому приблизно 50 дол.

На це явище звернули увагу ще ранні дослідники кризових процесів у ринковій економіці. Так, М. Еванс, К. Жугляр та деякі інші вчені стверджували, що кризи виникають внаслідок похвалення спекулятивних операцій на товарному і грошовому ринках, а причину циклічних коливань вбачали у неправильній організації кредиту. М. Туган-Барановський також важливу роль у розвитку кризи визнавав за кредитом, який надає будь-яким економічним коливанням характеру лавиноподібного процесу. На його думку, кризі передують фінансова паніка, спричинена вичерпанням резервів позичкового капіталу, а піднесенню — відновлення цих резервів. Реальні події кінця ХХ і першого десятиліття ХХІ ст. у черговий раз наочно підтвердили правомірність цих концептуальних положень.

У світі і раніше виникали фінансові кризи (за оцінками МВФ, за останні 30 років у 17 провідних країнах світу сталися 113 фінансових криз), але тільки половина з них спровокувала надалі економічний спад або спричинила уповільнення темпів економічного зростання і падіння реального ВВП [1, с. 24].

Сучасна ситуація характеризувалася взаємодією фінансової кризи і кризи реальної економіки. За 2009 рік обсяг світового ВВП зменшився на 0,6 %, темпи падіння обсягів міжнародної торгівлі склали 10,7 %, дефіцит державного бюджету в країнах Ве-

ликої Сімки досяг 10 % ВВП. Саме тому А. Гриценко пропонує називати сучасну кризу «фінансово-економічною», а основною причиною вважати суперечність між виробництвом реальної вартості та рухом її грошових і фінансових форм [2, с. 40].

Більшість вітчизняних та зарубіжних науковців наголошують, що криза 2008—2009 років є фінансовою за формою прояву, але далі простежуються більш глибокі процеси та наслідки.

Досить поширена оцінка кризи 2008—2009 років як кризи індустріальної економіки, переходу до постіндустріалізму, першої кризи постіндустріальної епохи. Якщо дотримуватись такої точки зору, то логіка дослідження буде наступною. Перша загальнонаціональна циклічна криза перевиробництва сталася в Англії в 1825 році і саме цей період вважається початком історії індустріального суспільства. Кризи індустріальної епохи достатньо вивчені, мали передбачувану циклічність, у них були закладені зрозумілі механізми економічного оздоровлення.

Відправною точкою формування нового світогосподарського порядку стали 70-і роки ХХ ст., а формами прояву — ряд важливих соціально-економічних подій (процесів), зокрема:

- відбувається зародження постіндустріальної економіки;
- розгортається інформаційна революція;
- назріває світова економічна криза.

Саме криза 1973—1975 років визначається В. Іноземцевим як перша системна криза індустріальної економіки, що стала поштовхом до закладання основ якісно нового економічного зростання. Другою фазою кризи індустріальної економіки стали 1997—2000 роки. Кризові явища розпочалися на фінансових ринках Південно-Східної Азії, охопивши пізніше низку інших країн, у тому числі й Україну, і знаменували утвердження домінуючої ролі постіндустріального суспільства.

Відповідно до логіки даного підходу сучасна криза може розглядатись як перша криза постіндустріальної економіки. В її генезисі лежать такі чинники, як зміни суспільно-економічного розвитку, заснованого на інформаційно-інтелектуальних технологіях, інформатизація економіки і суспільства, переорієнтація виробництва зі створення матеріальних благ на надання послуг, зростаюча роль людського капіталу.

Теза щодо стадіального характеру сучасної кризи підтримується академіком А. Чухно, який зазначає, що «...це — перша криза нової інформаційної постіндустріальної епохи, до якої перейшли розвинуті країни» [15, с. 5]. Її сутністю є становлення нового інформаційного постіндустріального способу виробництва,

перетворення інформації і знань у якісно новий фактор, посилення процесів інтелектуалізації виробництва і праці. Радикальні зміни відбуваються не лише у матеріально-технічній, а і у соціально-економічній складовій розвитку суспільства. Зазнають змін відносини власності, людський капітал, соціальна та класова структура.

Певна група вчених підкреслює, що криза 2008—2009 років має системний, загальноцивілізаційний характер і для її подолання необхідно лікувати не тільки економіку і тим більше не одну лише фінансово-банківську систему, а цивілізацію в цілому. Ю. Осипов наголошує, що це — «... криза вже епохи загальної кризи економічної цивілізації, та сама криза, яка, з одного боку, породжується загальною кризою економічної цивілізації, а з другого — за допомогою якої економічна цивілізація намагається свою загальну кризу подолати» [12, с. 12].

Дану точку зору підтримує академік Ю. Пахомов, констатуючи, що «...під фінансовою оболонкою приховані більш глибокі процеси, які стисло можна охарактеризувати як конкурентне суперництво цивілізаційних цінностей різних світів» [13, с. 37]. Глибинну сутність планетарної кризи вчений пов'язує з переродженням протестантських (західних) цінностей, на зміну яким прийшли, перш за все у США, деградаційні цінності споживацтва. Це означає споживання у борг і викликає диспропорції між споживанням і виробництвом, коли споживається більше, ніж виробляється. У 2007 році у США борги по іпотечним цінним паперам досягли 46 трлн дол., що втричі перевищувало ВВП країни.

Феномен надмірного споживання проявлявся в усі часи, але був характерним для верхівки панівних класів. Ніколи раніше надмірне споживання не було фактором виникнення глобальної фінансової кризи. Для цього воно повинно було стати масовим явищем, охопивши поряд з елітою і простих людей. «Забезпечивши більшій частині населення високий рівень добробуту, розвинута ринкова економіка нічого не зробила для морального зростання людини», — відмічає В. Данилов-Данильян [3, с. 39]. Створення колосальної індустрії дозвілля має частково зворотній негативний вплив на соціальне життя суспільства, не сприяє гармонійному розвитку людини, не забезпечує реальні вкладення у людський капітал.

Сучасна світова економічна криза продемонструвала системні недоліки чинної моделі глобального капіталізму з її орієнтацією на надмірне споживання і використання кредитних ресурсів, на-

явність значних проблем в економічній теорії, насамперед у її панівному неокласичному напрямку, невизначеність та неефективність державної антикризової політики.

Висновки.

1. Природа ринкової економіки не змінюється, цикли та обумовлені ними кризи — неминуче явище, вони об'єктивні і закономірно повторюються. Проте кризи і цикли не є чимось незмінним, раз і назавжди заданим. Під впливом істотних змін соціально-економічної системи причинність, структура та характер їх протікання істотно змінюються.

2. Останніми роками відбувалося прискорене відособлення фінансової сфери економіки від реального сектора і гіпертрофовано розширилися повноваження фінансових інститутів. Так званий фіктивний капітал, що представлений у цінних паперах, значно перевищив ВВП окремих країн. Обсяг фіктивних грошей, що «нависли» над економікою, оцінюється мінімум сумою в 100 трлн дол. Природно, що криза 2008—2009 років характеризується перш за все як фінансова і це виводить її із сфери дефініцій теорії реального циклу, що описує цикли в реальному секторі.

3. Постіндустріальний етап розвитку суспільства характеризується накладанням трансформаційної кризи (пов'язана з переходом до постіндустріальної економіки) і довгого циклу (пов'язаний з формуванням нового технологічного укладу). Становлення постіндустріальної економіки призводить до радикальних змін у структурі економіки на користь третинного сектору (сфера послуг). Остання є досить неоднорідною за складністю праці, її технічною озброєністю і потребами, заради задоволення яких виробляється її продукція. І саме такі нові сегменти сфери послуг, як фінансовий і розважальний досягли таких розмірів, за яких перетворилися у дестабілізаційний фактор економічної системи.

4. В умовах глобалізації кризові явища невідворотно набувають всеохоплюючого характеру, відбувається процес синхронізації криз, хоча їх розгортання в різних країнах відбувається з певним часовим лагом. Сучасна глобальна фінансова криза розпочалася в обмеженій кількості країн. Проте це найкрупніші глобальні фінансові центри, а тому криза виявилася особливо жорсткою і болючою. Вона продемонструвала нагальну потребу радикальних змін у регулюванні міжнародної економічної діяльності і руху світових фінансових потоків.

5. Сучасна криза має системний характер, у ній зійшлися численні кризові явища довго-, середньо- та короткострокового ха-

рактеру, стадіальні, циклічні, структурні процеси та трансформації. Вона кидає виклик як цілому світоустрою, так і окремим національним економічним моделям.

Література

1. *Васильєв В.С., Роговский Е.А.* Мировой финансовый кризис. Фаза 2 (Рецессия) // США — Канада: Экономика, политика, культура. — 2009. — № 5. — С. 24.
2. *Гриценко А.* Глобальна криза як форма сучасної фінансово-економічної динаміки // Економіка України. — 2010. — № 4. — С. 37—46.
3. *Данилов-Данильян В.* Глобальный кризис как следствие структурных сдвигов в экономике // Вопросы экономики. — 2009. — № 7. — С. 31—40.
4. *Історія економічних учень: Підручник / Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко та ін., За ред. Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко.* — К.: КНЕУ, 2001.
5. *Кейнс Дж.М.* Общая теория занятости, процента и денег. — М.: Гелиос АРВ, 1999.
6. *Классики кейнсианства: В 2 т. Т. II. Экономические циклы и национальный доход. — Ч. III-IV / Э.Хансен.* — М.: ОАО «Издательство «Экономика», 1997.
7. *Кондратьев Н.Д.* Проблемы экономической динамики. — М.: 1989.
8. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. Т. I. — М.: Политиздат, 1969.
9. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. Т. II. — М.: Политиздат, 1969.
10. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. Т. III. — М.: Политиздат, 1970.
11. *Олешко А.А.* Циклічні кризові явища індустріальної економіки // Фондовий ринок. — 2008. — № 40. — С. 32—36.
12. *Осипов Ю.М.* Мировой кризис в поле зрения философии хозяйства // Финансовое хозяйство. — 2008. — № 6. — С. 12.
13. *Пахомов Ю., Пахомов С.* Мировой финансовый кризис и цивилизационные истоки // Экономист. — 2009. — № 2. — С. 37—42.
14. *Туган-Барановский М.И.* Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. — СПб., 1894.
15. *Чухно А.* Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і методи її подолання // Економіка України. — 2010. — № 1. — С. 4—18.
16. *Чухно А.* Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і методи її подолання (закінчення) // Економіка України. — 2010. — № 2. — С. 4—13.

Статтю подано до редакції 17.08.11 р.